

УДК 159.922.7

Л. Г. Семенча

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОВЕДІНКОВИХ ПРОЯВІВ ДЕЗАДАПТОВАНИХ ПІДЛІТКІВ

У статті проаналізовано поняття «адаптованість», «неадаптованість», «дезадаптація», «дезадаптованість» та «важковиховуваність» у різних наукових концепціях; зроблено акцент на інтерпретації результатів дослідження щодо домінувальних синдромів дезадаптованих підлітків, коефіцієнта дезадаптації, рівня соціально-психологічної адаптованості (дезадаптованості) та особливостей їхнього впливу на поведінку учнів підліткового віку.

Ключові слова: адаптованість, неадаптованість, дезадаптованість, шкільна дезадаптація, соціальна дезадаптація, дезадаптована поведінка, важковиховувані підлітки.

Семенча Л. Г. Психологические особенности поведенческих проявлений дезадаптированных подростков. В статье проанализированы понятия «адаптированность», «неадаптированность», «дезадаптация», дезадаптированность и «трудновоспитуемость» в различных научных концепциях; поставлен акцент на интерпретации результатов исследования преобладающих синдромов дезадаптированных подростков, коэффициента дезадаптации, уровня социально-психологической адаптированности (дезадаптированности) и особенностей их влияния на поведение учащихся подросткового возраста.

Ключевые слова: адаптированность, неадаптированность, дезадаптированность, школьная дезадаптация, социальная дезадаптация, дезадаптированное поведение, трудновоспитуемые подростки.

Semencha L. G. Psychological Features of Maladjusted Adolescents' Behavioural Manifestations. Such terms as «adjustment», «unadjustment», «disadaptation», «maladjustment» and «intractability» were analyzed in different scientific conceptions of this article. The results' interpretation of the research about maladjusted adolescents' dominant syndromes, disadaptation's index, social-psychological adaptation's (disadaptation's) level and distinctive characteristics of their influence on the teenage pupils' behaviour were pointed out.

Key words: adjustment, unadjustment, disadaptation, school disadaptation, social disadaptation, maladjustment, maladjusted adolescents.

Постановка наукової проблеми та її значення. У сучасних умовах розвитку суспільства досить актуальною залишається проблема процесу становлення особистості підліткового віку. Особливу увагу практичних психологів та соціальних педагогів привертають питання, пов'язані з аспектом дезадаптованої поведінки підлітків. Проблема їхньої шкільної та соціальної дезадаптації належить до най-

складніших психолого-педагогічних аспектів формування особистості сучасних школярів, поряд із такими складними проблемами як неслухняність, грубість, упертість, негативізм, девіація, самотність та інші форми дезадаптивної поведінки.

Саме тому сьогодні ретельно й осмислено слід підходити до виховання та соціалізації молоді. Особливого значення набуває формування гармонійно розвиненої, суспільно активної, фізично досконалої, психічно здорової особистості. А розв'язання всіх цих питань неможливе без кваліфікованої психологічної допомоги.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Протягом 70–80-х рр. групою російських учених на запит педагогічних працівників шкіл проведено дослідження, що стосувалися проблеми так званих важких або дезадаптованих дітей в умовах масової школи (І. В. Дубровіна, В. Є. Каган, Б. Д. Карвасарський, В. А. Мурзенко, М. С. Певзнер та ін.) [4, 6, 7]. Відносячи дітей до «важких», ці вчені використали два показники: неуспішність і недисциплінованість. До групи «важких» зараховано учнів, у яких відмічалася дисоціація між здібностями і шкільною успішністю. Також сюди ж були віднесені «нервові» діти. Хоча критерії класифікації формулювалися найбільш загально, у більшості випадків це були діти, що завдають труднощів самому педагогові, тобто переважно ті, чия поведінка ставала причиною порушення навчального процесу, дисципліни і порядку в класі. Тільки після введення додаткових критеріїв до складу групи «важких» були включені діти, що «відчувають труднощі у спілкуванні з однолітками і дорослими», що «безуспішно домагаються визнання товаришів», «хворобливо невпевнені в собі» і т. ін.

У соціально дезадаптованих підлітків, як засвідчують численні дослідження (Г. Л. Істріна, Е. В. Кайдановська, Е. Б. Карпова, Д. А. Ширінська та ін.) [2], дещо спотворений «Я-образ» особистості, що призводить до зміни уявлень індивіда про себе й особливостей емоційного ставлення до себе, перегляду, переоцінки цінностей і цілей, збільшення соціально-психологічної дезадаптованості, втрати свого місця в соціумі. Це відбувається внаслідок порушення гармонії між зовнішнім і внутрішнім світом особистості (М. Й. Боришевський, Н. А. Гульянова, І. Ю. Зубкова, О. М. Кочубейник, М. А. Кузнецов, Н. Ю. Максимова, В. Б. Столін, Є. Т. Соколова, В. О. Татенко, І. І. Чеснокова та ін.).

Сучасна українська дослідниця І. О. Сабанадзе розглядає дезадаптованість як специфічну, інтегральну властивість індивідуальності

людини, що проявляється в емоційній нестабільності, психогенних реакціях, тривожності, низькій мотивації досягнення та у видимій акцентуації рис характеру. Процес і результат дезадаптації зумовлюється внутрішніми (когнітивними, мотиваційними та емоційними), зовнішніми (соціальними й поведінковими) та характерологічними чинниками. Залежно від дестабілізувальних умов дезадаптивність характеризується ситуативним, стійким, очевидним та критичним рівнем розвитку [3].

Досліджували труднощі в процесі спілкування підлітків з однолітками такі вчені, як Н. М. Толстих та О. М. Новікова. Вони вказують, що причинами зниження шкільної успішності, неадаптивної поведінки, виникнення афективних переживань є порушення взаємин підлітка з однолітками. Але основним чинником психогенних проявів підлітків ці вчені вважають їхні переживання з приводу неуспішності в навчальній діяльності та у спілкуванні. Ці переживання часто підтримуються авторитетними дорослими. Якщо ж при цьому не компенсуються негативні переживання дитини, якщо впливове оточення не допомагає їй підвищити самооцінку, то в неї можуть виникнути проблеми психогенного характеру. Психогенії у поведінці підлітків у разі повторюваності та фіксованості, утворюють картину синдрому, який має назву *психогенної шкільної дезадаптації* [6].

Українські психологи Н. Ю. Максимова та Є. Л. Мілютіна за результатами досліджень визначили типи важких підлітків залежно від детермінант соціальної дезадаптації. Це – підлітки, у яких опір педагогічним впливам обумовлений недостатньою сформованістю особистісних структур, низьким рівнем розвитку моральних уявлень і соціально схвалюваних навичок поведінки (педагогічна занедбаність); підлітки, у яких опір педагогічним впливам детермінований особливостями розвитку вищої нервової діяльності (акцентуації характеру, емоційна нестійкість та ін.); підлітки, у яких опір педагогам чи батькам зумовлений невмілими виховними впливами (ситуативна чи помилкова важковиховуваність); підлітки, у яких опір педагогічним впливам спричинений функціональними новоутвореннями особистості (власне важковиховуваність) [5].

Український вчений С. І. Болтівець за результатами власних досліджень розробив класифікацію дезадаптованих проявів у поведінці сучасних підлітків, яка містить: реакції активного протесту (агресивність, негативізм у стосунках, афективна напруженість, що виража-

ється у спалахах гніву, роздратуванні); реакції пасивного протесту (депресивний стан, наявність страхів, відсутність інтересу до навчання, ігор, розваг); реакції тривожності і невпевненості (напруженість, скутість, нестійкі контакти з однолітками) [4].

Найбільшу кількість дітей, у яких спостерігалася шкільна дезадаптація, становлять підлітки. За результатами досліджень В. В. Гроховського встановлено, що шкільна дезадаптація у підлітковому віці виникає на 18–20 % частіше, ніж в учнів початкових класів. Це явище вчений пов'язував із неадекватною поведінкою, низьким рівнем шкільної успішності, розладами у взаєминах із оточенням, появою негативних суб'єктивних переживань та негативних рис у структурі особистості. Н. В. Вострокнутов розглядав шкільну дезадаптацію як сукупність трьох взаємодоповнювальних складників: неуспішність у навчальній діяльності, вибірковість загальноосвітніх знань та навичок (когнітивний компонент); порушення емоційно-особистісного ставлення до окремих навчальних дисциплін, учителів, навчання загалом та подальших перспектив, пов'язаних із навчанням (емоційно-оцінний компонент); систематичне порушення поведінки у школі та поза нею (поведінковий компонент) [3].

Отже, особливостями дезадаптивності особистості підлітка, на думку багатьох учених, є когнітивний дисонанс, дифузія ідентичності, емоційні порушення: тривожність, депресивність, емоційні спалахи, самоприпинення, фрустрованість.

Мета статті – теоретично обґрунтувати й експериментально визначити психологічні особливості поведінкових проявів дезадаптованих підлітків.

Методи та методики. Дослідження щодо виявлення психологічних особливостей прояву афекту неадекватності особистості дезадаптованих підлітків проводилося на базі декількох навчальних закладів у містах Дніпропетровської області. Основна мета дослідження – виявити міри дезадаптованості у середній загальноосвітній школі та у школі-інтернаті.

У ході дослідження використано «Карту спостережень» (авт. Д. Стотт, модифікована І. В. Дубровіною) та «Методику особистісної адаптованості» (авт. Л. М. Манілова).

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. На початковому етапі дослідження було здійснено психодіагностику за методикою «Карта спостережень

Стотта» [7]. За результатами якісного і кількісного аналізу виявлено, що в учнів школи-інтернату «коефіцієнт дезадаптації» становить 59,84 %, а в учнів середньої загальноосвітньої школи – 27,41 %. Діагностовані показники свідчать про порушення механізмів особистісної та шкільної адаптації. Таких підлітків віднесено до категорії важковиховуваних, оскільки вони досить часто порушують поведінку і постійно вимагають уваги з боку педагогічних працівників та психолога школи.

Результатами дослідження за цією ж методикою виявили частоту розподілу домінувальних синдромів у дезадаптованих підлітків середньої загальноосвітньої школи та школи-інтернату, що відображено в табл. 1.

У підлітків основної школи пріоритетними виявилися такі особливості, як недовіра до нових людей, речей, ситуацій, невгамовність, емоційна напруга і стан депресії. У своїй поведінці такі підлітки не прагнуть сподобатися дорослим, часто надто незалежні, нетерплячі, мають дуже низький рівень концентрації уваги.

Досліджуваних зі школи-інтернату характеризують такі показники, як невгамовність, асоціальність, ворожість до інших. У поведінці це проявляється фізичною та вербальною агресією, нападами люті, різними формами девіацій. На відміну від учнів середньої загальноосвітньої школи підлітки школи-інтернату постійно намагаються привернути увагу дорослих (вчителів, вихователів, соціальних психологів та педагогів, тренерів тренінгових груп), сподобатися їм.

Таблиця 1

**Частота розподілу (%) домінувальних синдромів
дезадаптованих підлітків основної школи та школи-інтернату
(за Картою спостережень Стотта)
n = 259 *n* = 254**

Розподіл домінувальних синдромів у підлітків	Досліджувані основної школи	Досліджувані школи-інтернату
Недовіра до нових людей, речей, ситуацій	46,33	23,62
Депресія	36,68	11,81
Асоціальність	32,82	43,31
Невгамовність	40,54	57,87
Ворожість до дітей	28,96	37,80
Емоційна напруга	39,77	22,83

Отже, слід підкреслити, що кількісні показники коефіцієнта дезадаптації у підлітків школи-інтернату, за Картою спостережень Стотта, майже вдвічі вищі, ніж у підлітків середньої загальноосвітньої школи. У поведінці це проявляється в тому, що підлітки школи-інтернату більш агресивні, неврівноважені, схильні до проявів девіантної та адиктивної поведінки, ніж учні середньої загальноосвітньої школи.

Результатами дослідження стану дезадаптованості учнів за методикою Л. М. Манілової, як видно з табл. 2, підтверджено, що в підлітків школи-інтернату переважають показники ситуативної дезадаптованості – 23,23 %. Для поведінки цієї категорії школярів характерними є байдуже ставлення до школи, небажання вчитися, невпевненість у власних можливостях, наявність страхів, непристосованість до навколишнього світу та вимог оточення.

Наприклад, Аліна З., учениця 6 класу школи-інтернату (12,3 років), боїться вчителів математики, фізики, інформатики та фізкультури, бо має погані показники успішності, намагається уникати відвідування саме цих уроків, використовуючи хворобливі стани («...у мене болить та крутиться голова, мене нудить, я відчуваю температуру, в мене болить горло..») чи намагаючись за когось почергувати декілька разів у їдальні та спальному корпусі. Вона невпевнена, тривожна, говорить завжди напівпошепки.

Таблиця 2

Кількісні показники (%) особистісної «адаптованості-дезаптованості» підлітків основної школи та школи-інтернату
n = 259 *n* = 254

Вид соціально-психологічної адаптації	Рівень функціонування адаптованості-дезаптованості	Кількісні показники			
		Досліджувані основної школи	Коефіцієнт	Досліджувані школи-інтернату	Коефіцієнт
I. Адаптованість	1. а) оптимальний	8,11	42,85	-	39,37
	б) дуже високий	5,40		6,30	
	2. Середній	14,28		15,35	
	3. Низький	15,06		17,72	
II. Неадапто-	1. Неочевидний	16,22		9,06	

ваність			25,49		21,26
	2. Очевидний	9,27		12,20	
III. Деадапто- ваність	1. Ситуативний	22,01	31,66	23,23	39,37
	2. Стійкий очевидний	9,65		14,17	
	3. а) критичний	-		1,97	
	б) суперкритич- ний	-		-	

У підлітків середньої загальноосвітньої школи теж переважають показники ситуативної дезадаптованості – 22,01 %. Для їхньої поведінки характерне негативне, на відміну від учнів школи-інтернату, ставлення до школи, небажання вчитися, різка зміна настрою та емоцій, а також відсутність друзів у школі та за її межами. Наприклад, Олексій Б., учень 7 класу середньої загальноосвітньої школи (14,7 років), говорить про те, що йому не подобається вчитися, оскільки в майбутньому не знадобиться освіта. Хлопець говорить: «Я терпіти не можу школу. У мене тут немає друзів, і взагалі я вже навчився рахувати, писати і читати, мені дуже важко дається новий матеріал, я багато пропустив і не можу наздогнати, однокласники наді мною насміхаються, вчителі навіть не намагаються допомогти, бо вважають мене «тупим», а я хочу працювати водієм, знання з хімії, української мови і математики мені для цього не потрібні. Вважаю, що в майбутньому мені знадобиться географія, тому її я вивчаю із задоволенням, і вчитель хороший».

Неочевидний рівень неадаптованості переважає в підлітків середньої загальноосвітньої школи – 16,22 %. Для поведінки цієї категорії учнів характерним є небажання вчитися, байдуже ставлення до школи, вчителів та однокласників, низькі показники шкільної успішності. Вони вразливі, часто хворіють. Наприклад, Ірина В., учениця 8 класу основної школи (14,8 років), говорить про те, що їй не хочеться і не подобається вчитися, тому що вона часто хворіє, багато пропускає шкільного матеріалу, тому не встигає, має низькі показники шкільної успішності і за контрольні чи самостійні роботи дуже часто отримує незадовільні оцінки, за які вдома її сварять. Друзів у

класі дівчина не має. Учителі відзначають, що вона навіть не намагається «наздогнати» шкільну програму.

В учнів школи-інтернату переважають показники очевидного рівня неадаптованості – 12,20 %. Для цих учнів характерним є низький рівень самооцінки, тривожність, невпевненість у власних можливостях, закомплексованість, замкнутість, недовіра до інших та непорозуміння з ними, низькі показники комунікативності та комунікативного контролю. Вони вразливі й можуть образити інших, часто хворіють, пропускають заняття без вагомої причини. Такі підлітки дуже самостійні і та свідомо не бажають пристосовуватися до умов, які їм не подобаються. Саме на цю категорію учнів найчастіше скаржаться вчителі, батьки та інше оточення. Наприклад, Іван К., учень 7 класу школи-інтернату (13,7 років), зазначає, що йому набридло жити в інтернаті, постійно хочеться додому, жити разом із бабусею, що його всі ображають, не подобається вчитися і він обов'язково втече (хлопець вже три рази намагався втекти додому). Він говорить: «Я так і не зміг звикнути, пристосуватися до того, що зі мною у кімнаті живе декілька хлопців, мої речі будь-якої миті можуть взяти і навіть не повернути, по режиму треба лягати спати і вставати, треба питати дозволу на все, я до цього не звик і не хочу (не буду) звикати!».

Низькі показники адаптованості було діагностовано в 17,72 % учнів школи-інтернату. Підлітки, які потрапили до цієї категорії, погано пристосовуються до нових умов, досить важко звикають до змін у власному житті і це, звичайно ж, накладає відбиток і на навчання, і на спілкування. Для їхньої поведінки характерними є неврівноваженість, плаксивість, невитриманість, часта зміна настрою, вони постійно скаржаться на погане самопочуття, на інших учнів, на вчителів, намагаючись привернути на себе увагу. Наприклад, Дарина, В., учениця 6 класу школи-інтернату (12,6 років), під час навчальної діяльності і спілкування, натрапивши на нерозуміння оточення чи отримавши низькі оцінки, починає плакати, говорячи, що ніхто її не розуміє і не любить, що вона нікому не потрібна, всі її ображають. Показники шкільної успішності в дівчини дуже низькі, але вона навіть не намагається їх підвищити.

Низькі показники адаптованості виявлено в 15,06 % учнів середньої загальноосвітньої школи. Підлітки, які потрапили до цієї категорії, часто хворіють, постійно скаржаться на погане самопочуття, на

непорозуміння з однолітками та вчителями. Для їхньої поведінки характерні емоційність, упертість, низькі показники комунікативного контролю. Наприклад, Василь М., учень 7 класу основної школи (14,1 років), постійно на всіх скаржиться, звинувачує оточення у власних неуспіхах, говорить, що коли б він навчався в іншій школі, то його оцінили б і навчався він би набагато краще.

Зазначимо, що критичний рівень дезадаптованості виявлено в 1,97 % учнів школи-інтернату. Вони постійно знаходяться на межі власних можливостей. Ці підлітки постійно пропускають заняття, здійснюють втечі з інтернату, у них проявляються певні форми девіантної поведінки, із ними постійно працює шкільний психолог, соціальний педагог та дитячий психіатр. До того ж вони неохайні, у поведінці використовують форми вербальної та фізичної агресії, не можуть контролювати власну поведінку та емоції. Наприклад, Іван В., учень 7 класу (14,5 років), постійно тікає з інтернату, його неодноразово знаходили працівники кримінальної міліції або служби у справах неповнолітніх у стані алкогольного та наркотичного сп'яніння.

Також із табл. 2 можна помітити, що в учитів середньої загальноосвітньої школи переважають показники адаптованості (42,85%), а в підлітків школи-інтернату ці показники становлять 39,37 %. Ті, хто потрапив до цієї групи, позитивно ставляться до себе та до оточення, об'єктивно оцінюють свої можливості, приймають себе такими, якими вони є, товариські, мають багато друзів.

В учнів школи-інтернату переважають показники дезадаптованості (39,37 %), а в підлітків середньої загальноосвітньої школи ці ж показники відповідно становлять 31,66 %, що на 8,90 % менше. Для таких підлітків характерна психічна напруга (стрес, психічний зрив, шок, паніка та ін.), вони постійно відчують внутрішній дискомфорт і нестабільність перебігу психічних процесів (страхи, депресія, стан фрустрації, тощо), неврівноважені, невпевнені в собі. Стан тривожності в них характеризується особливо гострою амбівалентністю афектів, напруженням, неспокоєм, заклопотаністю, нервозністю. Ступінь функціональної дезадаптованості школяра та рівень особистісної тривожності й визначають його емоційну реакцію на екстремальну (проблемну, стресову, критичну, фрустраційну) ситуацію, яка може бути різною за інтенсивністю і змінною за спрямованістю.

Показники неадаптованості становлять серед учнів основної школи 25,49 %, а серед учнів школи-інтернату – 21,26 %. Такі учні активні, цілеспрямовані, але для них характерною є усвідомлена невідповідність цілей до результатів діяльності. Незначна внутрішня неадаптованість учня спонукає його до інтенсивної психічної діяльності та сприяє прискореному розвитку особистості.

Отже, за результатами визначення особистісної адаптованості – дезадаптованості більш адаптованими виявилися учні основної школи, їхній коефіцієнт адаптації на 3,48 % вищий, ніж в учнів школи-інтернату. А коефіцієнт дезадаптованості відповідно на 7,71 % вищий в учнів школи-інтернату.

Статистичну обробку отриманих даних здійснимо за допомогою F – критерію (кутове перетворення Фішера) [9]. Порівнявши, чи відрізняються результати вимірів рівня дезадаптованості в групі підлітків школи-інтернату та середньої загальноосвітньої школи, з'ясували, що кількість учнів школи-інтернату з показниками дезадаптованості статистично достовірно відрізняється від кількості учнів основної школи і є статистично більшою ($2,88 > 1,64$).

У поведінці цієї категорії досліджуваних спостерігаються асоціальність, невгамовність, ворожість до інших, це простежується в негативному та байдужому ставленні до школи, небажанні вчитися, низьких показниках шкільної успішності, нетерплячості, непристосованості, відсутності терпіння і концентрації уваги, залежності від ситуації, відсутності пунктуальності й старанності. Все це призводить до виникнення конфліктної (афективної) поведінки, що проявляється вербальною та фізичною агресією, постійними образами оточення, низькими показниками комунікативного контролю, неврівноваженістю.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, за результатами нашого дослідження підлітки середньої загальноосвітньої школи виявилися більш адаптованими (52,12 %), на відміну від підлітків школи-інтернату, але в них теж переважають такі показники дезадаптованості, як недовіра до нових людей, речей, ситуацій; стан депресії та емоційна напруга. У поведінці це проявляється відсутність комунікативних навичок, закомплексованість, очікуванням неуспіху, неврівноваженість, невпевненість у власних силах і можливостях, тривожність.

Отже, подальшу діагностичну роботу буде спрямовано на попередження та усунення показників дезадаптованості серед учнів середньої загальноосвітньої школи та школи-інтернату, які потрапили до категорії дезадаптованих.

Список використаної літератури

1. Божович Л. И. Избранные психологические труды: Проблемы формирования личности / Л. И. Божович ; под ред. Д. И. Фельдштейна. – М. : Международная педагогическая академия, 1995. – 207 с.
2. Болтівець С. І. Педагогічна психогієна : теорія та методика [монографія] / С. І. Болтівець. – К. : Редакція «Бюлетеня ВАКУ України», 2000. – 302 с.
3. Вострокнутов Н. В. Школьная дезадаптация: ключевые проблемы диагностики и реабилитации / Н. В. Вострокнутов // Школьная дезадаптация. Эмоциональные и стрессовые расстройства у детей и подростков. – М. : Педагогика, 1995. – С.8–11.
4. Каган В. Е. Психогенные формы школьной дезадаптации / В. Е. Каган // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 89–95.
5. Максимова Н. Ю. Воспитательная работа с социально-дезадаптированными школьниками : методические рекомендации / Н. Ю. Максимова. – К. : ІЗМН, 1997. – 136 с.
6. Новикова Е. В. Диагностика и коррекция школьной дезадаптации у младших школьников и младших подростков / Е. В. Новикова // Проблемы психодиагностики обучения и развития школьников. – М. : Изд-во АПН СССР, 1985. – С. 42–56.
7. Рабочая книга школьного психолога / под ред. И. В. Дубровиной. – М. : Просвещение, 1991. – 303 с.
8. Сабанадзе І. О. Соціально-психологічні фактори дезадаптивності та її корекція у підлітків : дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / І. О. Сабанадзе ; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К. : [б. в.], 1997. – 260 с.
9. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – СПб. : ООО «Речь», 2001. – 350 с